

Bauer, Jaroslav

[Мельничук, О.С. Розвиток структури слов'янського речення]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1971, vol. 20, iss. A19, pp. 237-240

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100743>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Mapy jazykových jevů jsou dvojí: analytické a syntetické. Na analytických se zobrazuje — převážně jednobarevnými symboly — diferencovaný jev na konkrétním slově, např. to může být reflex za psl. *ɛ* v slově *mech*. Syntetické mapy poskytují obraz o zeměpisném rozložení jevů v celé skupině slov a mají ukázat rozptýlení hranic jisté střídnice u jednotlivých slov, např. syntetická mapa reflexu *o* za psl. *ɛ*, *ɛ* po labiálách obsahuje izoglosy podob *bočka*, *byzoza*, *xrbyot*, *bubon*, *moz*, *von*, *voš*, *ovos*. U syntetických map se užívá jen izoglos, nikoli symbolů. Tyto mapy jsou zvláště zajímavé a poučné. Ukazují, jak složitý byl vývojový proces, jímž prošla slovenská nářečí, a kde asi se nacházejí ohniska jazykových změn.

V druhé části Atlasu slovenského jazyka jsou komentáře, úvod a materiály. Podstatnou část tohoto svazku zabírají komentáře. Na nich je vidět, že si autoři uvědomovali, že dobře, promyšleně sestavené komentáře k mapám zvyšují hodnotu i teoretický dosah díla. Komentáře obsahují údaje o těch mluvnických jevech, které musely být i na analytických mapách pominuty, a údaje o frekvenci některých forem a o případných generačních rozdílech v jejich využití. Jazykový jev se hodnotí z historického hlediska jako poslední etapa změn, jimiž prošel předpokládaný společný základ. Proto se uvádí v komentářích praslovanská podoba mapovaného slova a paralelní znění v slovanských jazycích. Slovenské paralely umožní snadnou konfrontaci. Autoři si ovšem byli vědomi, že mnohé dnešní jevy nevznikly bezprostředně z praslovanského základu, ale že nastoupily značně pozdě. Proto mluví o sekundárních a terciárních střídnicích. Historický přístup našel výraz též v rozdělení map do skupin podle střídnic za starší hlásky.

Dále jsou v komentářích zaznamenány všechny diferencované podoby mapovaného jevu, a to i ty, které se zpracovávají na jiných mapách nebo které nebyly vůbec do mapování pojaty. Konečně se zde zpřesňují údaje mapy, tj. lokalizují se nezmapované formy, připojují se podpůrná slova. V úvodním komentáři ke každému jevu je uvedena navíc — jako orientace pro podrobnější studium — příslušná literatura, především práce jazykově etymologické.

Mezi materiály je kromě podrobného seznamu literatury včleněn přehled fonémů, jejich fonetické realizace a způsob, jak jsou v atlase přepisovány.

Slovenskému atlasu by se mohlo vytýkat, že zobrazuje vlastně jen staré tradiční nářečí a že stranou nechává jeho dnešní vývoj. Také u nás se v souvislosti s chystaným Atlasem českého jazyka někdy vytyčuje požadavek, aby se v něm zachytily aspoň hlavní vývojové tendence českých dialektů. Atlas slovenského jazyka názorně ukázal, že může dobře postihnout geografickou diferenciaci jevů tradičního nářečí, že však pozorování týkající se jeho vývoje bude nutno odsunout v nejlepším případě do komentářů. Zdá se, že zaznamenat dynamiku nářečního vývoje na mapách je nad možnosti této lingvistické metody.

Dá se očekávat, že lexikální materiál v podrobnostech ještě zpřesní obraz o jevech hláskoslovných; proto bude na konci celého díla nezbytný rejstřík.

Atlas — soubor map — není posledním dílem jazykovědného snažení. Územní diferenciaci jazykových faktů bude třeba dále konfrontovat s fakty společenskými, kulturními, hospodářskými, neboť ty měly vliv na vnitřní povahu a na vnější průběh jazykových změn. Rozrušení jevů je odrazem historického pohybu ve společnosti. Jeho promítnutí na mapu a vzájemné porovnávání různého rozsahu změn vede k poznání příčin jazykových změn, jejich rozšíření, k stanovení jejich chronologie, ale též i k odhalování vývoje společnosti. Jazykovou situaci na mapách bude nutno tedy interpretovat.

Každý jazykový atlas má sloužit především jako východisko, jako vhodné utříděný jazykový materiál pro další, především historicky orientovaná studia o jazyce. Přispívá tedy v první řadě k poznání jazyka. Ale cenný může být i pro historiky, sociology, etnografy, archeology. První díl Slovenského jazykového atlasu naznačuje, že celé dílo bude chloubou slovenské lingvistiky a že bude moci výborně plnit očekávané poslání.

Jan Balhar

O. C. Мельничук: Розвиток структури слів'янського речення. Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потобні. Видання тижня „Наукова думка“, Київ, 1966. 324 str.

Redakce otiskuje tuto recenzi z pozůstalosti zesnulého prof. Jaroslava Bauera. Přestože je recenze nedokončena, pokládá redakce jak posuzované dílo, tak i poznámky J. Bauera za tak závažné, že by s nimi měla být vědecká veřejnost seznámena.

Red.

Srovnávací slovanská jazykověda stále čeká na syntetické zpracování srovnávací slovanské mluvnice, které by nahradilo na svou dobu velmi cennou (a stále užívanou) Vondrákovu Srovná-

vací slovanskou mluvnici. Vyšlo sice dosti různých přehledů a úvodů do studia slovanských jazyků, ale na skutečný rozbor mluvnického vývoje slovanských jazyků, opřený o teoretické i materiálové výdobytky slavistiky z posledních desetiletí, budeme asi muset ještě dlouho čekat. Syntetizující práce naráží dosud na téměř nepřekonatelné překážky: není dosud uspokojivě a rovnoměrně zpracován historický vývoj mluvnické stavby slovanských jazyků, ba mnohde zpracování úplně chybí. Někdy je také těžko dostupný nebo i nedostupný i materiál, protože chybějí edice důležitých památek, a o stavu v nářečích máme informace více než kusé. Je nad síly jednotlivce i kolektivu vyplnit tyto mezery. Lze nanejvýš provést jisté sondy v neprobádaných nebo nezpracovaných obdobích a oblastech mluvnické stavby jednotlivých jazyků; bez nich — jen na základě materiálu z druhé ruky, který je vždy velice různorodý a jehož interpretace není nikdy zcela spolehlivá, — nelze však vůbec dojít ke spolehlivějším výsledkům. Obtížné je zvládnout také četnou literaturu, která byla historické a srovnávací mluvnici slovanských jazyků věnována, — je značně rozptýlena, mnohdy těžko dostupná, a má přirozeně velice různou hodnotu.

Vzhledem ke všem těmto obtížím musíme vítat každý pokus o syntézu, třeba jen dílčí, a musíme jej posuzovat se zřetelem k předpokladům, které měl jeho autor při své práci. V minulém čísle našeho Sborníku (A 16, 1968) jsme referovali o záslužném kolektivním díle ukrajinských slavistů *Vstup do porivňalno-istoryčného vyčennja slovjans'kich mov* (Kyjiv 1966), které významně přesahuje meze všech dosavadních úvodů a podobných příruček rozsahem a záběrem problematiky i způsobem jejího zpracování. Je to už první značný krok od úvodu ke srovnávací mluvnici, ale mnoho kroků dalších zbývá ještě vykonat.

Z Kyjeva vzešla ve stejné době ještě jedna práce, která je pro své syntetizující pojetí a výrazné teoretické zaměření ještě významnější — syntaktická monografie Oleksandra Šavvyče Mel'nyčka *Rozvytok struktury slov'jans'koho rečennja*. Zaslouží si po všech stránkách naší pozornosti, proto se u ní zastavíme podrobněji.

Autorovým cílem není shromáždění materiálu a jeho popis — jde mu především o výklad geneze a vývoje syntaktických jevů na základě vlastní koncepce. Materiálová stránka přitom někdy ustupuje na druhé místo: stav v jednotlivých slovanských jazycích a jeho historické změny a zejména rozdíly mezi slovan. jazyky v doložení nebo nedoložení prostředků jsou často zastřeny zvoleným způsobem výkladu. Převažuje zřetel ke genezi syntaktických jevů a jejich nejstaršímu vývoji; informace o dalším vývoji historické, pokud nejde o přímé pokračování výkladu genetického, jsou poměrně kusé. To však neznamená, že by materiálová základna knihy byla slabá; naopak, O. S. Mel'nyčuk se opírá o velký materiál a nikde se nespokojuje jen s doklady z druhé ruky — pro každý jazyk má svou excerpci. Je pochopitelné, že největším materiálem disponuje z jazyků východoslovanských (mimořádně cenný je při tom zřetel k vývoji ukrajinskému ve srovnání s ruským); také interpretace dokladů je tu nejbezpečnější a nejvyváženější. Z jiných slovan. jazyků naproti tomu někdy postrádáme kritiku dokladů (opírající se o textovou a jazykovou kritiku památek); tak se někdy vedle sebe ocitnou doklady disparátní, např. východoslov. doklad zcela běžný a stč. doklad zcela knižní, v němž snadno odkryjeme zjevný latinismus špatného překladu, apod. Tomuto nebezpečí je těžko se vyhnout, protože hodnocení památek nám většinou chybí. Přesvědčivost některých výkladů tím pak nutně trpí. Na druhé straně je však nutno podtrhnout, že se v recenzované práci skoro vůbec nesetkáme s mylnou interpretací dokladů (jak tomu ve srovnávacích pracích bohužel často bývá.¹⁾ Po této stránce jde o práci nesmírně pečlivou a skutečně vynikající.

Zaujetí pro zvolený výklad vede místy k oslabení zřetele k výkladům odlišným. Někdy se s nimi polemizuje, ale jindy se bez zvažení jejich argumentů odmítají až příliš rezolutně jako „ničím nepodložené“ — a někdy se dokonce ani nepřipomínají. Celkově se však autor vyrovnává s dosavadní literaturou v imponujícím rozsahu a neomezuje se, jak je to v některých pracích ještě stále běžné, jen na literaturu domácí; cituje dokonce i práce nové a dobře je seznámen s produkcí československou. Ale jsou zde i citelné mezery; tak např. chybí snad nejcennější Trávníčkova práce *Neslovesné věty v češtině I—II*, důležitá monografie A. Gallise *The Syntaxe of Relative Clauses in Serbo-Croatian*, probírající vývoj relativních vět v starých sch. památkách, kniha H. Birnbauera *Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen*, H. Křížkově *Vývoj opisného futura v slovanských jazycích, zvláště v ruštině* aj. Ve všech případech jde o práce týkající se problematiky výkladů, kterým autor věnuje zvláštní pozornost. Seznam použité literatury bohužel chybí.

S osobitým autorovým přístupem k problematice souvisí i značná nerovnoměrnost výkladů; některým jevům, např. participiálním konstrukcím, je věnována neúměrně větší pozornost

¹⁾ V celé knize jsem zjistil jen jeden nespřávně interpretovaný stč. doklad: *k páne dvoru* (Rožmb.) se cituje jako příklad na antepovaný neshodný přívlastek (str. 293), ačkoli jde o přivlastňovací adjektivum.

než jiným jevům, neméně závažným pro strukturu slovanské věty. Jde o oblasti, kterým Mel'nyčuk věnoval ve svém dřívějším zkoumání speciální práce.

Monografie je rozčleněna do čtyř oddílů: I. úvod (str. 3—32), II. struktura věty v slovan. jazycích (33—63), III. vývoj vnějšíkové syntaktické struktury věty (64—115), IV. vývoj vnitřní syntaktické struktury věty (116—301); na závěr je připojeno stručné shrnutí (302—308). Kniha je opatřena seznamem zkratk jazykových pramenů ze starší doby a autorů, z nichž jsou vzaty doklady novodobé. Údaje o použitých edicích jsou mnohde kusé nebo chybějí (zejm. stsl. a stč.).

Úvodní kapitoly jsou věnovány předmětu a cíli práce, kritickému přehledu dosavadního bádání a poznámkám o metodě práce a jejím pramenům. Strukturu věty chápe jako schéma, model, patříci do jazykového systému (langue) a mající své promluvové realizace v jazykových projevech; v každém období je struktura věty výsledkem histor. změn jednotlivých syntaktických vlastností vět v procesu mluvy. Struktura věty vytváří vždy základní charakteristiku mluvnické stavby daného jazyka. Ke studiu vývoje je nutné poznání struktury věty v současných jazycích. S těmito obecnými výchozími tezemi můžeme plně souhlasit. V stručném přehledu stavu bádání od F. Miklosiche je právem podtržen význam Potebnjův; na něho se autor pak často odvolává i v konkrétních výkladech. Zahnutí jsou i indoeuropeisté; z našich jazykovědců se dostalo pozornosti některým významným statím J. Zubatého. Autor kriticky a polemicky uvádí i práce nové; nejpůsobnější jsou mezi nimi zastoupeny práce čs. jazykovědců. V jejich výběru a hodnocení se však Mel'nyčuk neubránil jistému subjektivismu — nejednou uvádí a kritizuje drobný příspěvek pronesený v diskusi na věd. konferenci, zatímco mnohé základní stati jsou sotva zmíněny nebo zcela unikly pozornosti. V stručném přehledu je ovšem těžké, aby byl člověk práv věcem různorodým názorům. Na závěr autor podtrhuje, že se ve svém výkladu neopírá tolik o výsledky dosavadních prací, nýbrž hlavně o vlastní analýzu. Dále se zabývá možnostmi historickosrovnávací metody v syntaxi, podtrhuje metodu vnitřní rekonstrukce a histor. metodu pro jednotlivé jazyky. Oceňuje přínos statistické metody. Souhlasí s B. Havránkem, že východiskem bádání musí být především památky tří slovanských jazyků — stsl., strus. a stč., doplněné zřetelem k stol.; sám se opírá především o velký materiál strus. a ukraj.; pro ostatní jazyky přebírá materiál do značné míry z druhé ruky, ale doplňuje jej vlastní excerpty. (Srov. k tomu naši poznámku výše.)

Druhý oddíl je teoretický — probírá strukturu slovanské věty. Odlišuje obecné rysy věty, platné pro všechny jazyky vůbec, a specifické strukturální rysy věty v jednotlivých jazycích. Odmišluje zuzování pojmu věta odlišováním tzv. větných ekvivalentů. Pro charakteristiku věty uznává důležitost predikativnosti (vztázení obsahu věty ke skutečnosti) — její formální stránka patří k základním znakům každé věty. Věta se vyčleňuje v proudy řeči — její formální a obsahová autonomnost se projevuje v tom, že může sama o sobě fungovat jako ukončená výpověď (potenciální samostatnost). Ve výsledné definici věty jsou pak smíšené promluvové a systémové rysy: „Věta je úryvek promluvy, vydělováný s pomocí zřetelných formálních (mezi nimi intonačně pozicičních) ukazatelů v daném toku řeči na jediné úrovni členění pro celý tok řeči, v kterém se projevují formální znaky jistého usouvztažení jeho obsahu se skutečností“ (str. 41). Do takto pojaté definice věty zahrnuje jak tzv. větné zástupky, tak i souvětí.

Věť přičítá Mel'nyčuk znakovou povahu: „fyzickou“ substancí věty jako znaku je její zvuková struktura, významovou stránku věty jako jazykového znaku tvoří to, že odpovídá jistému označenému stavu věcí a subjektivnímu psychologickému výtvoru, v němž se tento stav věcí odráží (event. jen tomuto psychologickému výtvoru).

K pojetí věty jako jazykového znaku se Mel'nyčuk vrátil ve svém referátu pro X. mezinárodní lingvistický kongres v Bukurešti 1967 (v. Actes du X-e Congrès international des linguistes, Bucarest 1970). Je to otázka velice komplikovaná; pojem jazykový znak zde dostává zčásti jinou náplň než v nižších rovinách jazyka. Její řešení nebude možné bez podrobného rozboru otázky významu a obsahu věty — odlišně zobecněného významu a konkrétního obsahu. Ve větě se realizuje vztázení označovaného ke konkrétní skutečnosti. Nejde tu pak jen o obecný význam odpovídající pojmovému obsahu slova jako jazykového znaku. Chápeme-li větu čistě jako jednotku jazykového systému v rovině langue, pak by označující nemohla být její zvuková struktura, ale struktura syntaktická, její schéma; označováným by byl obecný význam nebo spíše funkce tohoto schématu. Mluvíme-li o větě vůbec, je možno o tom uvažovat; přejdeme-li však k větným typům, je to už obtížnější. Lze např. definovat významovou stránku věty dvojčlenné a věty jednočlenné? A přece i to by musely být znakové struktury, v nichž by šlo o sepětí označujícího (tj. odpovídajícího schématu) s označovaným. Autora tyto otázky tak netíží, protože při úvahách o znakové povaze věty přešel skoro úplně od věty k výpovědi; proto může uvažovat i o věcném obsahu výpovědi jako o označovaném. V každém případě nám však formulace otázky dává podnět k zamyšlení, při němž je nutno obrátit pozornost k novým pracím o větné sémantice (viz zejm. stati Danešovy).

Obecnou strukturu slovanské věty chápe autor jako „historicky vzniklý systém zákoni-

ností, kterým podléhá tvoření konkrétních vět v různých smyslových, významových a objektivních podmínkách“ (46) — tedy vlastně jako model, podle něhož se tvoří výpovědi. Jde tu o „ústrojní systém formálních vztahů mezi různými syntaktickými komponenty věty, a také mezi celou větou a mimojazykovou skutečností.“ (47). Proto se syntaktické vztahy dělí na dvě skupiny: (1) vnějškové syntaktické (tj. formálně vyjádřené vztahy k označovanému momentu skutečnosti) a (2) vnitřně syntaktické (tj. vztahy mezi syntakt. komponenty víceslovné věty). K prvním patří především vztahy modální a časové. Druhé se dále dělí na objektivně smyslové (odrážející vztahy mezi částmi a stránkami jevu) a subjektivně smyslové (způsoby členění a seskupení části obsahu výpovědi — jde tu převážně o aktuální členění výpovědi v pojetí Vinogradovovy syntagmatiky — viz dále). Vidíme zde, jak se u Mel'nyčka stále kombinuje a někdy i prolíná čistě formální aspekt syntaktických vztahů jako vztahů mezi slovy ve větě a zřetel ke vztahu věty a její struktury k mimojazykové skutečnosti. Do krajnosti je to dovedeno při posuzování predikace a ve sveráz-ném chápání jednočlennosti a dvočlennosti vět, u něhož se ještě zastavíme. S tímto pojetím je možno polemizovat, má své slabiny; ale na druhé straně složitě otázky syntaktické stavby věty nezjednodušuje, naopak, snaží se je postihnout v celé jejich složitosti a různorodosti. V tom je jeho podnětnost; proto si заслужuje pozorného posouzení a zvážení ze všech aspektů.

Vývoj vnějškové syntaktické stavby věty je obsahem III. části monografie.

Především se probírají druhy větné modality. O oznamovací se říká, že nemá specifických formálních znaků modality vůbec, že je to modalita nulová. V tom sautorem nebudeme souhlasit — oznamovací věty mají v protikladu k ostatním modálním typům svou charakteristiku jak formální, tak významovou. Zčásti je to ovšem charakteristika negativní: základním modem oznamovací vět je indikativ, je tu možný kondicionál, ale je vyloučen imperativ; mají vždy konkluzivní kadenci (třebas někdy příznakovou) a vyloučena je antikadence; není zde možné užití obsahových částic nebo slov s podobnou funkcí atd. Spíše by se dalo uvažovat, zdali oznamovací věty netvoří bezpříznakový člen v korelaci s ostatními typy příznakovými; zdá se mi však, že dosavadní pokusy o vysvětlení postojové větné modality v rámci asymetrických binárních korelací nepřinesly uspokojivé výsledky. Spíše jde o protiklady jevů komplementárních, které se ovšem zčásti stýkají i překrývají.

V tázacích větách s tázacími slovy (přesněji řečeno: v doplňovacích otázkách) nedošlo ke strukturálním změnám; poměrně nové jsou otázky s *co za* (doloženy od poč. 16. stol.) Zato zjišťovací otázky prošly jistým vývojem. Za původní pokládá otázky bez částic, odlišené jen tázací intonací; tázací částice se prý rozšířily v pozdějším období psl. a staly se uzuálnímiv jazyce psaném. Tázací funkci částice *li* vysvětluje z disjunktivní ve vylučovacích otázkách, ale to je velice nepravděpodobné; stav v starých jazycích ukazuje spíše na sekundárnost disjunktivního *li*. (Také v cit. stsl. dokladu jde o otázku s *li* — *ili*, v níž má *li* funkci tázací částice a *ili* disjunktivní spojky.) Stručně se probírají další důležité tázací částice; jejich výběr není dosti rovnoměrný a informace o jejich rozšíření a dalších osudech v slovanských jazycích jsou v krátkých zmínkách dosti kusé a nepřesné. Nejvíce místa je věnováno částicím vsl., zejm. ukrajinským; zde jsou výklady nejcennější.

Při výkladu rozkazovací modality vychází Mel'nyček z optativního původu slov. imperativu; tím vysvětluje jeho užití i v 3. osobě. Opisy s částicemi se šíří od konce psl. období; probírá se *at* (v pol. dokladech z BZ jde zřejmě o čes. *vliv!*), *da*, novější částice *nechaj* (*chaj*, *nech* atd.), *pusť* a *nu*. Podrobnějšího a propracovanějšího výkladu by si žádalo užití kondicionálu a infinitivu v rozkazovacích větách; jsou zde vedle sebe bez poznámky doklady různé stylistické a významové hodnoty (např. vedle rus. běžného *pošli s nami* zcela zastaralé a i v minulosti stylist. omezené čes. *šel sem*).

Vyjádřením práci modality se stal opisný kondicionál, zpravidla s částicemi; později se ustálily speciální částice obsahující kondicionálový komponent *by*. Zde bych chtěl upozornit, že v stč. byly kondicionálové práci věty velice řídké; typickým výrazovým prostředkem práci byly věty s imperativem 3. osoby, nahrazované postupně větami s částicemi (nejvíce zase indikativními s *at*). Rozšíření vět s *by*, *aby*, *kdyby* je pozdější. Stejně v stsl. naprosto převažují indikativní práci věty s *da* a kondicionálové jsou ojedinelé. Bylo by tedy nutno ukázat vývoj práci vět mnohem složitěji. (Srov. J. Bauer, *Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*, 1968, str. 77—85).

Recenze zůstala torzem; z osobních rozhluv s jejím autorem je však redakci známo, že prof. Bauer hodlal v závěru recenzované knihy vysoce ocenit jako jednu z nejvýznamnějších monografií o slovanské syntaxi a přát jejímu autorovi úspěch v další práci na tomto poli.

Red.